

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۲۹۹۲۴

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

شکوائیه در سبک بازگشت ادبی

استاد راهنما :

دکتر علی اصغر باباصفری

استاد مشاور:

دکتر محسن محمدی فشارکی

پژوهشگر:

اعظم سبحانی نجف آبادی

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

استاد محترم دکتر علی اصغر باباصفری
شکوائیه در سبک بازگشت ادبی

تیر ماه ۱۳۸۸

۱۲۹۹۲۴

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع
این پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم اعظم سبحانی

تحت عنوان

شکوائیه در سبک بازگشت ادبی

در تاریخ ۸۸/۴/۳۱ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی

به تصویب رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه

دکتر علی اصغر باباصفری

با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۲- استاد مشاور پایان نامه

دکتر محسن محمدی فشارکی

با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۳- استاد داور داخل گروه

دکتر اسحاق طغیانی

با مرتبه علمی دانشیار

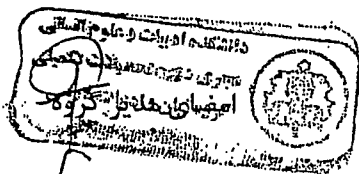
امضاء

۴- استاد داور خارج از گروه

دکتر محمدابراهیم ایرج پور

با مرتبه علمی استادیار

امضاء

تقدیم به :

همه کسانی که قطره قطره دانشم حاصل لحظه لحظه تلاش آنهاست.

چکیده :

شکواییه یکی از گونه های ادبیات غنایی است که معادل عربی آن « بث الشکوی » از دو واژه ای «بث» به معنای اندوه سخت و «شکوی» به معنای گله و شکایت می باشد.

شکواییه از بدو ظهور شعر و شاعری ، در آثار شاعران ایرانی راه یافت ولی از دوره های سلجوقیان به بعد با توجه به اوضاع سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی بیشتر مورد طبع آزمایی گویندگان قرار گرفت . شعر دوره مورد بحث که دوره بازگشت به سبک و شیوه قدما و سرودن قصاید مدحی و ستایشی است علاوه بر مدح و ستایش درباریان و شاهان شامل اشعار شکوایی بسیاری می باشد که در قالبهای مختلف شعری به خصوص قصیده سروده شده است .

با بررسی و تحلیل اشعار دوازده تن از برجسته ترین شاعران دوره بازگشت ادبی که عبارتند از : فتحعلی خان صبا - نشاط اصفهانی - قائم مقام فراهانی - وصال شیرازی - قآنی - فروغی بسطامی - یغمای جندقی - داوری شیرازی - سروش اصفهانی - فتح ا. خان شیبانی - محمود خان صبا و صفای اصفهانی

اشعار شکوایی آنها به شش فصل شخصی ، اجتماعی ، سیاسی ، اقتصادی ، فلسفی و عرفانی تقسیم می شود که هر فصل شامل بخشهای زیر می باشد .

شخصی شامل : شکواییه های عاشقانه (چور و جفای معشوق ، هجران و فراق معشوق ، بی وفایی معشوق و نشستن او با اغیار و رقیبان ، درد عشق و ناکامی های آن) ، شعر و شاعری ، کسادی بازار علم و هنر ، فضل و حکمت ، دانش ، افراد به ظاهر شاعر ، ممدوحان ، کم بودن و مستمری ، چور دربانان ، هجران و فراق نزدیکان و خویشاوندان و دوستان ، فقر و تنگدستی ، دشمنان و حاسدان ، بیماری ، درد و پیری ، حال و دل خود ، همسران ، کنیزان و ماه رمضان .

فلسفی شامل : شکایت از زمانه ، چرخ و روزگار ، بخت و قضا و قدر

اجتماعی شامل : شکایت از ابنای دهر و مردم روزگار ، شهرو دیار خود ، زاهدان سالوس ، نابسامانی داخلی ، فتنه و آشوب سیاسی شامل : شکایت از پادشاه و شاهزادگان ، وزیر اعظم ، وزیر وظیفه ، حاکمان شهرها ، مستوفیان ، ضابطان و سرهنگان و سربازان ، درباریان

اقتصادی و عرفانی که به دلیل تعداد کمی اشعار دسته بندی نشده است .

کلید واژه ها : دوره بازگشت ادبی ، شعر، قصیده ، شکواییه ، شخصی ، اجتماعی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
و	پیشگفتار.....
	فصل اول: کلیات
۱	۱-۱- تاریخچه دوره بازگشت ادبی .....
۵	۲-۱- ویژگیهای سبک بازگشت .....
۱۱	۳-۱- عصر قاجار .....
۱۴	۴-۱- انواع شعر دوره بازگشت ادبی .....
۱۴	۱-۴-۱- اشعار مذهبی .....
۱۴	۲-۴-۱- اشعار عرفانی .....
۱۴	۳-۴-۱- اشعار درباری و مدیحه .....
۱۵	۴-۴-۱- اشعار سیاسی و اجتماعی .....
۱۵	۵-۴-۱- تصنیف و ترانه .....
۱۶	۶-۴-۱- هجو، هزل و طنز .....
۱۶	۷-۴-۱- حماسه .....
۱۶	قالبهای شعر در دوران بازگشت ادبی .....
۱۶	۱-۵-۱- قصیده .....
۱۸	۲-۵-۱- غزل .....
۱۸	۳-۵-۱- مثنوی .....
۱۹	۴-۵-۱- رباعی و قطعه .....
۱۹	۵-۵-۱- مسمط .....
۱۹	۶-۵-۱- ترجیع بند، ترکیب بند و مستزاد .....
۱۹	۵-۱- گذری بر زندگی چند تن از برجسته ترین شاعران دوره بازگشت ادبی .....
۱۹	۱-۶-۱- فتحعلی خان صبا قائم مقام .....
۲۰	۲-۶-۱- نشاط .....
۲۲	۳-۶-۱- قائم مقام .....
۲۳	۴-۶-۱- وصال شیرازی .....
۲۴	۵-۶-۱- قاآنی .....
۲۶	۶-۶-۱- فروغی بسطامی .....

عنوان	صفحه
۱-۶-۷- یغمای جندقی	۲۶
۱-۶-۸- داوری	۳۰
۱-۶-۹- سروش اصفهانی	۳۱
۱-۶-۱۰- شیبانی	۳۳
۱-۶-۱۱- محمود خان صبا	۳۵
۱-۶-۱۲- صفای اصفهانی	۳۶
۱-۷- ادبیات غنایی	۳۷
۱-۸- سبک ادب غنایی	۳۷
۱-۹- ادبیات غنایی در دوره قاجار	۳۸
۱-۱۰- بث الشکوی	۳۸
۱-۱۱- انواع شکواییه	۴۱
۱-۱۱-۱- حسب حال	۴۱
۱-۱۱-۲- اعتذاریات	۴۲
۱-۱۱-۳- گلایه	۴۲

فصل دوم: شکواییه های شخصی

۱-۲- شکواییه های عاشقانه	۴۵
۱-۱-۲- شکایت از جور و جفای معشوق	۴۶
۲-۱-۲- شکایت از هجران و فراق معشوق	۶۲
۳-۱-۲- شکایت از بی وفایی معشوق و نشستن او با اغیار و رقیبان	۶۹
۴-۱-۲- شکایت از درد عشق و ناکامی های آن	۷۲
۱-۴-۱-۲- شکایت از عشق	۷۲
۲-۴-۱-۲- شکایت از دل	۷۳
۲-۲- شکایت از ممدوحان	۷۵
۱-۲-۲- شکایت از ممدوح به دلیل بی اعتنایی نسبت به شاعر	۷۶
۲-۲-۲- شکایت از کم بودن صلح، مستمری و وظیفه	۸۳
۳-۲-۲- شکایت از دورماندن از درگاه ممدوح و جور دربانان	۹۱
۳-۲-۳- شکایت از شعر و شاعری و کسادی بازار علم و هنر	۹۴

عنوان	صفحه
۱-۳-۲- شکایت از شعر و شاعری	۹۴
۲-۳-۲- شکایت از هنر، فضل و حکمت	۱۰۳
۳-۳-۲- شکایت از دانش	۱۱۰
۴-۳-۲- شکایت از افراد به ظاهر شاعر	۱۱۲
۴-۲- شکایت از هجران و فراق	۱۱۵
۱-۴-۲- شکایت از نزدیکان و خویشاوندان	۱۱۵
۱-۱-۴-۲- شکایت از فراق برادران	۱۱۵
۲-۱-۴-۲- شکایت از فراق و دوری پدر	۱۱۸
۳-۱-۴-۲- شکایت از فراق فرزند	۱۱۸
۲-۴-۲- شکایت از هجران دوستان و احباب	۱۱۹
۵-۲- شکایت از فقر و تنگدستی	۱۲۰
۶-۲- شکایت از حال و دل خود	۱۲۴
۷-۲- شکایت از دشمنان و حاسدان	۱۲۶
۸-۲- شکایت از بیماری، درد و پیری	۱۲۸
۹-۲- شکایت از هجران	۱۳۰
۱۰-۲- شکایت از کنیز	۱۳۱
۱۱-۲- شکایت از ماه رمضان	۱۳۱

فصل سوم: شکواییه های فلسفی

۱-۳- شکایت از زمانه، چرخ و روزگار	۱۳۳
۲-۳- شکایت از بخت، قضا و قدر	۱۴۵

فصل چهارم: شکواییه های اجتماعی

۱-۴- شکایت از ابنای دهر و مردم روزگار	۱۵۰
۲-۴- شکایت از نابسامانی داخلی فتنه و آشوب	۱۵۸
۳-۴- شکایت از شهر و دیار خود	۱۶۲
۴-۴- شکایت از زاهدان سالوس	۱۶۵

عنوان

صفحه

فصل پنجم: شکواییه های سیاسی

- ۱-۵- شکایت از پادشاه و شاهزادگان..... ۱۶۸
- ۲-۵- شکایت از حاکمان، عمال و کارگزاران حکومتی..... ۱۷۲
- ۱-۲-۵- شکایت از وزیر وظیفه ۱۷۳
- ۲-۲-۵- شکایت از درباریان ۱۷۴
- ۳-۲-۵- شکایت از حاکمان شهرها..... ۱۷۵
- ۴-۲-۵- شکایت از ضابطان، سرهنگان و سربازان..... ۱۷۶
- ۵-۲-۵- شکایت از وزیر اعظم و بدسرشتی او ۱۷۷
- ۶-۲-۵- شکایت از مستوفیان ۱۷۷

فصل ششم: شکواییه های اقتصادی

- شکایت از نابسامانی اقتصادی، قحطی و گرانی نان ۱۷۹

فصل هفتم: شکواییه های عرفانی

- نتیجه..... ۱۸۵
- منابع و مآخذ ۱۸۷

فهرست شکل ها

عنوان	صفحه
شکل ۱-۲- نمودار بسامد شکواییه های شخصی.....	۱۳۲
شکل ۱-۳- نمودار بسامد شکواییه های فلسفی.....	۱۴۹
شکل ۱-۴- نمودار بسامد شکواییه های اجتماعی.....	۱۶۷
شکل ۱-۵- نمودار بسامد شکواییه های سیاسی.....	۱۷۸
شکل ۱-۷- نمودار بسامد شکواییه براساس نام شاعران.....	۱۸۳
شکل ۲-۷- نمودار بسامد موضوعی شکواییه براساس تعداد ابیات.....	۱۸۴

پیشگفتار

از اواخر دوره صفوی تا آغاز سلطنت فتحعلی شاه را که از نظر شعری دوره فقیری است، دوره فترت می‌نامند. نطفه نهضت بازگشت ادبی که خود سبک خاصی را ایجاد کرد در اواخر عهد زندیه بسته شد و تا اواخر قاجار ادامه یافت.

با انحراف سبک هندی - که با لطف خاصی شروع شده بود - از مسیر اصلی شعر فارسی و انحطاط شعر این دوره، فکر بازگشت به شیوه شعر سبک عراقی و خراسانی در بین شاعران مستعدی در اصفهان، شیراز و کاشان قوت گرفت و در نتیجه سبک بازگشت ادبی بوجود آمد.

یکی از موضوعات شعر سبک بازگشت شکواییه است که این پژوهش تحت همین عنوان نام گرفته است. شکواییه که خود گونه‌ای از ادبیات غنایی است بطور کلی شامل هر آنچه که موجب اندوهگینی انسان و گله مندی او می‌شود، می‌باشد که خود بی‌شمار و متنوع است و در یک جمله باید گفت هر شعری که محتوای آن بر آمده از دردهای درونی و اسرار شاعر و هدف آن عقده‌گشایی و یا خبر کردن دیگران از حال شخص باشد نوعی شکواییه محسوب می‌شود مانند شکایت از روزگار، شکایت از بی وفایی معشوق و هجران او، شکایت از وضع نابسامان زندگی شخصی، اظهار یاس و ناامیدی از سرنوشت و حتی شکایت از حکومت و عاملان آن.

بر این اساس شکواییه از نظر محتوا به شش دسته فلسفی، شخصی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و عرفانی تقسیم می‌شود. با توجه به اینکه در همه ادوار شعر فارسی و از جمله سبک بازگشت ادبی شکواییه وجود داشته است و همچنین با وجود اینکه شکایت و گلایه بخش عمده‌ای از وجود هر انسانی و از جمله شاعران را شامل می‌شود و به تبع آن شعر شاعران را تحت تاثیر قرار می‌دهد و تاکنون هیچ بررسی جامع و تحقیق کامل در این باره صورت نگرفته است، لذا قصد بر این شد که در این تحقیق به بررسی شکواییه در سبک بازگشت ادبی پرداخته شود.

با توجه به اینکه دوره بازگشت ادبی از گستردگی زیادی برخوردار است، مجال و توان بررسی موضوعی با چنین وسعتی در این پژوهش امکان پذیر نمی‌باشد لذا به بررسی آثار منظوم دوازده تن از شاعران برجسته این دوره که عبارتند از: فتحعلی خان صبا، کاشانی - نشاط اصفهانی - قائم مقام فراهانی - میرزا شفیق وصال شیرازی - میرزا حبیب قائمی - فروغی بسطامی - یغمای جندقی - داوری شیرازی - میرزا محمد علی سروش اصفهانی - فتح‌الله خان شیبانی - محمود خان صبا و صفای اصفهانی پرداختیم.

با توجه به مسائل فوق هدف از این پژوهش بررسی و معرفی نمونه‌های برجسته شکواییه شاعران مورد نظر و تقسیم‌بندی آنها در شعر این دوره و تحلیل ساختاری و محتوایی آنها، همچنین بررسی عوامل موثر در سرودن شکواییه و رابطه قالبهای مختلف شعری با محتوای شکواییه می‌باشد که در مسیر رسیدن به اهداف پژوهش با فرضیات و پرسشهایی از این قبیل:

- شکواییه در سبک بازگشت ادبی از بسامد بالایی برخوردار است.
- شکواییه‌ها بیشتر در قالب قصیده سروده شده است.
- شکواییه در آثار کدام شاعران بیشتر دیده می‌شود؟
- بیشتر بین موضوعات مطرح شده در شکواییه کدام است؟

روبرو بوده ایم .

لازم به ذکر است که برای انجام این پژوهش جستجو در سایت های اینترنتی ، نرم افزار نمایه ، فهرست مقالات ایرج افشار و فهرست پایان نامه ها صورت گرفت و مشخص شد که تا کنون هیچ کار مستقلی بصورت کتاب یا پایان نامه درباره این موضوع صورت نگرفته است و صرفاً مطالبی به اختصار یا به صورت پراکنده با عنوان بئ الشکوی ذکر شده است . روش تحقیق در این پایان نامه کتابخانه ای و اسنادی است . ابتدا به برخی از منابع که در زمینه دوره بازگشت ادبی، انواع ادبی و موضوعات مربوط به شکواییه تالیف یافته مراجعه و نکات لازم فیش برداری شد و سپس دیوانهای شاعران مورد نظر را مطالعه نمودیم و موارد شکواییه را از آنها استخراج کردیم و به دسته بندی و تحلیل اشعار پرداختیم . این پژوهش شامل هفت فصل می باشد که هر فصل شامل بخشها و قسمتهای مختلفی است . فصل اول اشاره ای به دوره بازگشت ادبی ، انواع و قالبهای شعر در این دوره و... می باشد و شش فصل دیگر بر اساس انواع شکواییه های این دوره به ترتیب شخصی ، فلسفی ، اجتماعی ، اقتصادی ، سیاسی و عرفانی نام گرفته است . لازم به ذکر است که اشعار شکوایی هر بخش با توجه به بسامد موضوعی و ذکر اشعار شاعران براساس ترتیب تاریخ فوت آنها می باشد .

فصل اول

کلیات

۱-۱- تاریخچه دوره‌ی بازگشت ادبی :

یکی از دوره‌های تاریخ ادبیات فارسی دوره‌ی بازگشت ادبی است که با سقوط افشاریه آغاز می‌شود و تقریباً تا اواخر دوره قاجاریه را در بر می‌گیرد به این ترتیب که در اواخر قرن یازدهم و نیمه قرن دوازدهم محققان و شعر شناسان به این معنی برخوردند که طریقه‌ی شعر با قدیم تفاوت کرده است.

در این دوره سبک هندی که با لطف خاصی شروع شده بود به تدریج تازگی خود را از دست می‌داد و بیم آن می‌رفت که زبان و ادب فارسی دستخوش زوال گردد. در این دوره که هم زمان بود با اواخر عهد صفویه شعر و ادب فارسی از لحاظ لفظ و معنی دچار انحطاط و تزلزل شد و کار مضمون تراشی شاعران از حد بگذشت و تا بدانجا کشید که شعر به صورت معما و لغز در آمد. تشبیهات دور از ذهن، اغراق‌های غیر قابل قبول، معانی تضاد و مبالغه آمیز شعر را از حالت طبیعی خارج کرده بود. (ر.ک، سجادی و بصاری، ۱۳۷۲: ۲۲)

« ناصر علی حنبله، شوکت بخارایی و عبد القادر بیدل، که خود هندوستانی بودند از شاعرانی هستند که شعرشان نمونه کامل انحراف از روش معقول و طبیعی سخنرانی فارسی است » (همان).

شاعران و نویسندگان نیمه دوم قرن دوازدهم این خطر را حس کردند و خود را مسئول حفظ میراث کهن کشور خویش دانستند و از آنجا که با سبک هندی انس نگرفته و به شیوه‌ی استادان قدیم راغب تر بودند به گذشته بازگشتند و از سبک هندی به سبک خراسانی و عراقی روی آوردند.

به همین دلیل این دوره را که از اواخر دوران افشاریه آغاز شد و در دوران زندیه رشد کرد و در دوران قاجاریه به اوج خود رسید دوران بازگشت ادبی می نامند. در این دوره که تا سده سیزدهم هجری یعنی آخرین سالهای حکومت قاجاریه دوام یافت شاعران برای جلوگیری از انقراض زبان فارسی به نوعی ارتجاع ادبی دست زدند.
(همان: ۲۳)

«فکر بازگشت به شیوه شعر قدما که در دوران قاجاریه به صورت نوعی نهضت در آمد در عصر صفویه بی سابقه نبوده است و در حقیقت از همان اوایل عهد صفوی هم کسانی بودند که طریقه قدما را دوست داشتند و آن را مخصوصا در شیوه قصیده سرایی تتبع و تقلید می کردند و همچنین در دوره رواج سبک هندی که غزل به طور بارزی با خیالات عامه نزدیک بود، و سبک قدما در قصیده و مثنوی مورد تقلید و تتبع بود اما در دوره بازگشت این تتبع و تقلید اوج گرفت» (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۵۱).

«شاعران رسمی دوره بازگشت یا تجدید سبک یا از سعدی و حافظ و شاعران سبک عراقی پیروی می کردند مانند فروغی و نشاط ویا از فرخی و عنصری و فردوسی مانند صبا و فتح الله خان شیبانی یا کسانی مثل قاتنی و یغما که شیوه ای بینا بین سبک خراسانی و عراقی هستند بنابراین سبک شاعران دوره بازگشت یا عراقی نشان است یا خراسانی نشان ویا بین بین» (فرشید ورد، ۱۳۶۳: ۷۹۱).

از این رو نهضت شاعران دوره بازگشت را نمی توان به عنوان تازه جویی و تازه خواهی پذیرفت و سبک و روشی خاص نهاد چون بر تقلید از اصطلاحات معمول پیشینیان و پیروی از طرز اندیشه ای است که ابتدا مربوط به اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی خود آن شاعران نبوده است. این شعرا در جنبه های مختلف نظم و نثر از قدما پیروی کرده اند و نحوه زبان شعر این دوره همان نحوه زبان شعر دوره غزنوی و سلجوقی و مغول است.

شاعران این دوره ساخت های از پیش آماده نحوه زبان دوره های مغول و سلجوقی و غزنوی را بدون آنکه در آنها تاملی داشته باشند عینا تقلید کرده اند.

مسائل اصلی که در شعر این دوره مطرح می شود و در سراسر شعر این دوره دیده می شود، مقدار زیادی مدح و ستایش پادشاهی، خانی یا امیری است. اگر درونمایه های شعر این دوره را بررسی کنیم مدایح تکراری درباری است که حتی از لحاظ «معیار ارزش ها» هم در آن تحولی دیده نمی شود. یعنی اگر شعر فارسی را بررسی کنیم و اشعاری که در مدح و هجو افراد گفته شده است، به لحاظ معیار ارزش ها مقوله بندی کنیم، خواهیم دید که در هر دوره شخص ممدوح را به معیاری ستوده اند که در دوره بعد این معیار از بین می رود و در هر دوره معیارهای حاکم بر ارزش ها تغییر می کرده است. از این طریق می توان بخشی از جامعه شناسی ادبیات فارسی را از مطالعه متون ادب پارسی و مدح ها و هجوها فراهم آورد.

در دوره بازگشت مدیحه هایی که در قرن پنجم و ششم بر ادبیات درباری زبان پارسی حاکم بوده بعد از سالها تکرار شده است از این رو این دوره را «عصر مدیحه های مکرر» نیز می نامند. (ر.ک، شفیع کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۹)

در شعر این دوره، یک لحظه از لحظه های تجربی شاعر را نمی توان دید تجارب شخصی بر شعر این دوره حاکم نیست و این چیزی است که در دوره های بعد دیده می شود مثلاً در دوره معاصر شعر فروغ تجارب شخصی است که ممکن است در یک شعر فروغ، ده لحظه خصوصی تصور کرد که حتی یکی از این لحظه ها در شعر شاعران عهد قاجاریه وجود ندارد. انسان این دوره، انسانی نسبتاً گرفتار در حوزه نفوذ قاطع شریعت است.

در دوره بازگشت حتی شعرهای عاشقانه و غنایی و حتی تصوف تکراری است. در حقیقت هیچ یک از صوفیان این دوره به لحظه صوفیانه جدیدی نرسیده اند. حال آن که تصوف، حوزه تجربه های تازه در اندیشه است و تکامل تصوف با تکامل تاریخی زبان تصوف وابستگی کامل دارد. البته در صد اندکی از تجارب شخصی در شعر صوفیانه اواخر این دوره، در شعرهای حبیب خراسانی دیده می شود. (ر.ک، همان: ۲۵)

در این دوره تخیل هم با تمام اجزایی که دارد همان تخیل قرن پنجم و ششم است و کوچکترین انحرافی از مبدا ندارد. ایستایی و سکونی در زمینه اجتماعی و اقتصادی این دوره بر ادبیات نیز تاثیر گذاشته است. وقتی زندگی جامعه ای ایستا و مرده باشد، طبعاً در آن جامعه زبان هم مرده و ایستا است به طوریکه در مفردات و ترکیبات که دو قسم از لغات می باشند هم کوچکترین تحولی دیده نمی شود (ر.ک، همان: ۲۸)

ادیبان و شاعران این دوره هرگز نتوانسته اند روشی اتخاذ کنند که با مقتضیات زمان و افکار مرفقی و حتی اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر خود آنان سازگار باشد. بازگشت به اسلوب متقدمین و تقلید از زبان و اصطلاحات ادبای قدیم و حتی گاهی پیروی از طرز تخیل آنان که کلاً مربوط به تاثیرات محیط اجتماعی و سیاسی خود آنهاست و کمتر قابل انطباق با اوضاع اجتماعی و سیاسی ادوار دیگر است یک انقلاب اساسی و نهضت ادبی کامل بشمار نمی رود و ادبای این دوره سبکی نو و طرزی تازه در طریق سخنوری بوجود نیاوردند و نهایت کوشش آنان این بود که محیطی شبیه پانصد یا هفتصد و یا هزار سال پیش از خود ایجاد کنند.

دوره بازگشت یا دوره تجدید سبک قدما را می توان به دو بخش تقسیم کرد.

دوره اول: دوره ای که از اواسط قرن دوازدهم تا قسمتی از اوایل قرن سیزدهم می باشد. در این دوره ادبا بیشتر سبک شاعران قرن ششم و هفتم و هشتم را در غزل و قصیده و مثنوی پیروی می کردند.

دوره دوم: از اواخر نیمه اول قرن سیزدهم آغاز می شود. در این دوره شاعران علاوه بر پیروی از شعرای قرن ششم و هفتم و هشتم به سبک شعرای قرن چهار و پنجم نیز نظر داشتند. (ر.ک، صفا، ۱۳۳۱: ۱۲۷)

دو مرکز عمده بازگشت ادبی در اصفهان و شیراز بوده است. دوره بازگشت ابتدا در حوزه اصفهان و با نام «انجمن ادبی اصفهان» آغاز گردید. و پیشگامانش سید محمد شعله اصفهانی (م-۱۱۶۰)، میرزا محمد نصیر اصفهانی (م-۱۱۹۱) و میر سید علی مشتاق اصفهانی (م-۱۱۷۱) می باشند. اینان در این انجمن شیوه عراقی را زنده کردند و چند تن دیگر نیز به مکتب خراسانی دل بستند.

مشتاق، رهبر این نهضت ادبی بود و شاعران جوان اصفهانی به دور او حلقه زدند مانند: عاشق اصفهانی (م- ۱۱۸۱)، صباهای قمی (م- ۱۱۹۱)، لطفعلی آذریبگدلی (م- ۱۱۹۵)، هاتف اصفهانی (م- ۱۱۹۸)، میرزا محمد خان مسرور اصفهانی (م- ۱۱۶۸)، میرزا محمد صادق اصفهانی، سحاب اصفهانی و صباحی بیگدلی کاشانی (م- ۱۲۰۶). این گروه پیشرو تجدید سبک شدند و تصمیم گرفتند که خود و شعر فارسی را از قید پیچیدگیها و نازک خیالیهای سبک هندی برهانند و شاعران دوران فتحعلی شاه را پرورش دادند و سبک هندی را در ایران برانداختند (ر.ک، فرشید ورد، ۱۳۶۳: ۷۹۱)

این انجمن در سال ۱۱۹۳ ق تعطیل شد و به دلیل مسائل سیاسی در ایران از رونق افتاد. در قرن سیزدهم یعنی در دوره تسلط قاجار دوره دوم بازگشت شروع شد. در زمان آقا محمد خان قاجار که در سال ۱۲۱۰ ق در تهران تاجگذاری کرد میرزا عبد الوهاب نشاط که شاعر بود از سوی او حاکم اصفهان شد. نشاط با توجه به سابقه ادبی حوزه اصفهان و به تبعیت از مشتاق انجمن دوم ادبی را تشکیل داد و به شاعران توجه بیشتری مبذول داشت. انجمن دوم گامهای مطمئن تر و موثر تری برداشت و نشاط خود رئیس آن مجمع گشت. این مجمع با مرگ آقا محمد خان در سال ۱۲۱۱ ق تعطیل شد. اما نشاط که به دربار فتحعلی شاه رفته بود، لقب معتمد الدوله، گرفت و انجمن سومی را بنام «انجمن خاقان» تشکیل داد در این انجمن که محل آن دربار شاهی بود افرادی چون فتحعلی خان صبا (م- ۱۲۳۸)، سحاب اصفهانی (م- ۱۲۲۲) و معجر اصفهانی (م- ۱۲۲۵) حضور داشتند.

شاعران دوران بازگشت و شاگردان و تربیت یافتگان ایشان همه معتقد به بازگشت به شیوه استادان سبک عراقی و رها کردن شیوه هندی بوده اند و بر اثر این نهضت روح تازه ای در قالب قصیده دمیده شد و علاقه کسانی مثل صباحی و هاتف و آذر به شیوه قدما تا حد زیادی ناشی از تبحر خود آنها در شعر قدما و آشنایی ایشان با ادب گذشته بود چنانکه هاتف اصفهانی در دواوین ادب تبحر بسیار داشت و به عربی هم در روش قدما شعر می گفت. صباحی را معاصرانش «شاعری دانشمند» تلقی می کردند. میرزا نصیر طیب شعر عربی را هم مثل شعر فارسی محکم می گفت (ر.ک، زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۵۱)

بدینگونه بازگشت به سبک قدما بی آنکه فکر بی سابقه و تازه ای باشد در قرن دوازدهم آغاز شد و پس از آن طرفداران بسیار یافت و شیوه مشتاق و یاران وی به وسیله تربیت یافتگان آنها به دوره بعد (قرن سیزدهم) منتقل شد و نهضت بازگشت به سبک قدما در دوره بعد به یک مکتب ادبی رایج تبدیل شد.

دیگر شاعران دوره بازگشت ادبی عبارتند از: وصال شیرازی (۱۲۶۲ ق)، یغمای جندقی (۱۲۷۶ ق)، فروغی بسطامی (۱۲۷۴ ق)، فتح الله خان شیبانی (۱۳۱۸ ق)، قآنی (۱۲۷۰ ق)، سروش اصفهانی (۱۲۸۵ ق)، محمود خان ملک الشعرا صبا (۱۳۱۱ ق) و شاطر عباس صبوحی (۱۳۱۵ ق).

اما در این میان قائم مقام فراهانی در نثر و شعر فارسی از جایگاه بلندی برخوردار است او که در سال ۱۲۵۱ ق به قتل رسید، نه تنها در مقام سیاسی خدمات شایانی به ایران نموده، در عرصه ادبیات هم شهرت و آوازه ای دارد. اشعار او

همگی بیانگر حوادث اجتماعی عصر است در حالی که اشعار دیگر شاعران بازگشت، ناظر به وصف و کشتار شاهانه می باشد (ر.ک، تمیم داری، ۱۳۷۹: ۷۷)

۱-۲- ویژگی های سبک بازگشت :

افرادی که به مطالعه و بررسی دوران بازگشت پرداخته اند نظرات مختلفی از این دوره دارند و برحسب همین برداشتها و نظرات این دوره را با نامهای مختلفی چون دوره رکود ادبی- دوره تقلید - دوره تکرار مدیحه ها - دوره تجدید سبک بیان کرده اند و بعضی معتقدند که در این دوره شاعری مبتدع و مبتکر ظهور نکرده است و همه از مقلدین و پیروان شاعران گذشته اند.

بعضی دیگر، بزرگان شعرای این دوره را همسنگ با استادان متقدم می شمارند: که هر دو گروه راه افراط و تفریط می پیمایند اما باید دانست که شعرای این عهد اگر چه از لحاظ لفظ و طرز بیان و ادای مقصود پیرو گویندگان قرن پنجم و ششم بوده اند ولی از لحاظ فکر و معنی از تاثیرات معنوی محیط خود بر کنار نمانده اند.

در اشعار بعضی از شاعران این دوره مانند یغمای جندقی و قآنی شیرازی تجدیدها و نوآوری هایی می توان دید. همچنین در این دوره به چند تن از غزلسرایان با ذوق بر می خوریم که اشعار خود را طوری ماهرانه سروده اند که کمتر رنگ تقلید در آنها به چشم می خورد مانند نشاط اصفهانی، وصال شیرازی، مجمر اصفهانی و فروغی بسطامی اما با این وجود آنها هیچگاه به پیشوایان خود نرسیده اند.

بعضی از گویندگان این عصر به قدری در تقلید از گذشتگان افراط کرده اند که شعر آنها رنگ طبیعی را که از مشخصات عمده شعر خوب است از دست داده و به صورت ناپسند و غیر مانوس درآمده است و حتی به مقتضیات زمان توجه نکرده اند و نتیجه این بازگشت و بی خبری است که این شاعران بدون کمترین توجهی به اوضاع اجتماعی و سیاسی محیط به طریق شعرای قدیم که شاهان نیرومند و فاتح دوره غزنوی و سلجوقی را می ستودند، شاهان ضعیف و شکست خورده عهد خود را بستایند و حتی در تقلید از اصطلاحات و لغات و ترکیبات معمول پیشینیان نیز اصرار می ورزیدند.

اما با این وجود باید در نظر داشت که شاعران قاجاری در صدد نبوده اند که مکتبی خاص ایجاد کنند و تلاش آنان این بوده که ادبیات ایران را از بن بست سبک هندی و پیچیدگی های آن رها کنند. (ر.ک، تجربه کار، ۱۳۷۴: ۵۶)

اگر چه شعرای این دوره کمتر توفیق در مضمون سازی و نوآوری به دست آورده اند اما در احیای زبان و ادبیات کهن ایران و زنده نگاه داشتن خاطره سراینندگان قدیم و نجات زبان و ادب فارسی از انحطاط در آن دوران نقش مهمی داشته اند.

قبل از بررسی سبک دوره بازگشت ابتدا به تقسیم بندی و بررسی دوره های سبکی ادبیات فارسی اشاره می کنیم:

«آخرین دسته بندی که از سبک شناسی شعر به عمل آمده است شعر را به هشت دوره تقسیم کرده است» (تمیم

- ۱) سبک خراسانی از نیمه قرن سوم تا قرن پنجم
- ۲) سبک حد واسط یا دوره سلجوقی در قرن ششم
- ۳) سبک عراقی از قرن هفتم تا قرن نهم
- ۴) سبک حد واسط یا مکتب وقوع و واسوخت در قرن دهم
- ۵) سبک هندی از قرن یازدهم تا نیمه اول قرن دوازدهم
- ۶) سبک دوره بازگشت از اواسط قرن دوازدهم تا پایان قرن سیزدهم
- ۷) سبک حد واسط دوران مشروطه نیمه اول قرن چهاردهم
- ۸) سبک نو از نیمه قرن چهاردهم به بعد

شاعران دوره بازگشت به شدت با شیوه شاعران و نویسندگان قرن یازدهم که همان سبک هندی بود و بعد از بیدل به انحطاط کشیده شده بود مخالف بودند، بنابر این سبک هندی را رها کردند و به سبک و شیوه شاعران قرون گذشته (چهارم، پنجم، ششم، هفتم، هشتم) برگشتند و از سبک آنها پیروی و تبعیت کردند.

سبک خراسانی (ترکستانی) شیوه شاعران قرن چهارم تا اواخر قرن ششم می باشد که مقارن بوده با حکومت سامانیان در ایران و اما وضع ادبی در این قرون به چه صورت بوده است؟

قرن چهارم با آنکه ابتدای ترقی ادب فارسی است، یکی از مهمترین دوره های ادبی به شمار می آید. در ابتدای این عهد، رودکی استاد شاعران و در اواخر آن فردوسی و عنصری دو استاد مسلم شعر پارسی زندگی می کردند. علت عمده توسعه و رواج روز افزون شعر در این دوره تشویق بی سابقه شاهان نسبت به شعرا و نویسندگان است.

قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری به وجود شاعران بزرگ و رواج اشعار گوناگون آراسته است و فراوانی شمار شاعران یکی از ویژگیهای عمده شعر در این دوره است. علت عمده این امر را علاوه بر آمادگی محیط برای بیان اندیشه های تازه و بدیع و روشنی ذهن و فکر، باید طبیعی بودن زبان برای گویندگان بدانیم. شاعران این عهد برای آموختن زبان دری و آگاهی از رموز آن به تحصیل و تمرین چندان نیازی نداشتند.

از خصوصیات عمده شعر پارسی در این عهد سادگی و روانی کلام و فکر در آن است. از ابهام و خیالات باریک دور از ذهن و ذوق در آن کمتر اثری می یابیم. تازه بودن مضامین و افکار از دیگر خصوصیت های شعر در این دوره می باشد و همین تازگی مطالب و مضامین است که شاعران این دوره را به آوردن تشبیهات تازه و بدیع توانایی بخشید.

اساساً در قرن چهارم و آغاز قرن پنجم، مهارت شعر در انواع تشبیهات محسوس و معقول و خیالی بسیار است.

اواسط قرن پنجم تا اوایل قرن ششم از ادوار بسیار مهم و ارزشمند ادب فارسی است. موضوع مهمی که در تاریخ زبان فارسی این دوره باید مورد توجه و مطالعه قرار گیرد، نشر زبان فارسی دری است و در بیرون از نواحی ایران، این امر معلول برخی از علت های سیاسی و نظامی است.

نخستین شاعر بزرگ نیمه قرن پنجم، فخرالدین اسعد گرگانی است. این شاعر تنها در قصیده و غزل سبک تازه و شیوه بی‌پیشینه نیاورده، بلکه در ایجاد مثنویهای اجتماعی هم توفیق یافته است که مکتب تازه ای به وجود آورده و مثنویهای او، بعد از وی مورد تقلید بسیاری از گویندگان بزرگ قرار گرفت.

موضوعی که در نیمه دوم قرن ششم در خور دقت است، علاقه شعرا به ساختن غزلهای لطیف و زیباست.

غزل از قرن چهارم در شعر فارسی آغاز شد. ولی انوری و سبکهای او سعی بیشتری در آوردن مضمونهای دقیق در غزل به کار بردند و به علت ساده و طبیعی بودن سبک آنها در سخن غزلهای ایشان لطف بیشتری در لفظ و معنی پیدا کرد. شعرای این دوره نه تنها به تنوع در سبک علاقه داشتند بلکه تنوع در مطالب و موضوعات شعر هم مورد توجه آنان بوده است. از موضوعهای شعر این دوره مدح و هجو و داستان و قصص و مسائل عرفانی و حکمی و عشقی بوده است، اما شاعران این دوره درباری و مداح نبوده اند.

سبک عراقی شیوه شاعران قرن هفتم تا اواخر قرن نهم می باشد و با حکومت مغول در ایران مقارن بوده است. وضع ادبی این دوران متفاوت با قرون قبل بوده است.

در قرن هفتم تغییر اساسی در شعر فارسی پدید آمد. سبک عراقی که در اواخر قرن ششم رواج کامل یافته بود، بواسطه برجیده شدن سلسله های پادشاهان ایرانی در خراسان متروک ماند و فکر تصوف که در قرون گذشته در میان خواص ایران رواج یافته بود در شعر کاملاً ریشه گرفت. همچنین روز به روز از شمار پادشاهان و امیرانی که شاعران را به خود جلب می کردند و مدح های ایشان را می خریدند کاسته می شد بنا براین شاعران به غزل سرایی بیشتر می پرداختند.

در قرن هشتم ادبیات ایران نسبت به قرون گذشته مخصوصاً نسبت به قرن هفتم اندکی تنزل یافت و این به آن علت بود که در اواسط قرن هشتم، قدرت پادشاهان مغول تخفیف پیدا کرد و سلسله های جزء که بیشتر ناتوان بودند از تجزیه ممالک ایشان فراهم آمد و وزرای مقتدر که در قرون گذشته مردم را در علم و ادب تشویق می کردند در این قرن به وجود نیا آمدند. اما با این وجود شاعران فارسی زبان بسیاری چه در ایران و چه در هندوستان در این قرن می زیسته اند.

قرن نهم از جهت بسیاری شعرا و نویسندگان چه در ایران و چه در خارج ایران یکی از غنی ترین ادوار تاریخی ایران به شمار می رود.

معما که در قرن هشتم به صورت جسته گریخته در آثار شعرا دیده می شد در این قرن به اوج خود رسیده است و بسیاری از شعرای این دوره به جز معما چیزی نگفته اند و بیشتر آنها را به لقب «معمائی» می خواندند. این نوع شعر همچنان تا قرن دهم رواج داشته است. (ر.ک، شکبیا، ۱۳۷۰: ۱۷۲)

از ویژگیهای قرن نهم کاسته شدن شمار سرایندگان که قصایدی به روش پیشینیان، در مدایح می سروده اند افزایش شمار غزل سرایان می باشد.